

नागपूर जिल्हयातील वरीष्ठ प्राथमिक शाळेतील क्रीडा वातावरण – एक चिकित्सक अभ्यास

बी. व्ही. श्रीगीरीवार

शारीरिक शिक्षण व क्रीडा विभाग
अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपूर

१.० प्रस्तावना

शि

क्षणशास्त्राच्या दृष्टीने शिक्षण म्हणजे वर्तनात परिवर्तन! हे परिवर्तन व्यक्तीला येणाऱ्या अनुभवातून घडून येते. हे अनुभव घरी, दारी सर्वत्र व सर्वकाळी येत असतात. यावरूनच याचे वैशिष्ट्य स्पष्ट होते. आधुनिक शिक्षणशास्त्रज्ञांच्या मते व्यक्तीला जीवनात येणारा प्रत्येक अनुभव शैक्षणिकदृष्ट्या महत्त्वाचा असतो. त्यामुळे अनुभव जिथे-जिथे प्रामुख्याने प्राप्त होतात, त्या-त्या शिक्षणसंस्था होय. शिक्षण ही द्विधृवात्मक प्रक्रिया आहे. म्हणजेच या प्रक्रियेत एक केंद्र अनुभव देणारे आहे तर दुसरे केंद्र अनुभव ग्रहण करणारे आहे. या दोन्ही केंद्रात विचारांचे, मतांचे, अनुभवांचे जे आदानप्रदान होते त्यालाच आंतरक्रिया असे म्हणतात. आंतरक्रिया जेवढ्या तीव्र स्वरूपाच्या तेवढी शिक्षण प्रक्रिया जलदगतीने घडून येते. थोडक्यात कोणत्याही सामाजिक संस्थेत दिसून येणारी लक्षणे ही शाळा या औपचारिक शिक्षण संस्थेलाही लागू पडतात.

विद्यार्थी हा केंद्रबिंदू मानून त्याच्या भोवती योग्य ते वातावरण निर्माण करावयाचे व त्याला समाजप्रिय व समाजनिष्ठ बनवावयाचे हे आज सर्व शाळांचे उद्दिष्ट आहे. या कार्यक्रमांमध्ये कवायतीतील बाह्य शिस्तीच्या वातावरणापेक्षा सांघिक कार्यक्रमातून स्वयं शिस्तीचे आकलन करण्याची संधी देखील प्राप्त झाली पाहिजे. त्यांच्या सहज मनोप्रवृत्तीस वाव देण्याच्या क्रीडा-पध्दतीच्या माध्यमाने विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वास वाव देऊन तो कृतिप्रधान बनेल असेच प्रयत्न शारीरिक शिक्षणातून झाले पाहिजेत.

भारताने स्वातंत्र्य लाभल्यापासून आतापर्यंत प्राथमिक शाळांच्या क्षेत्रात बरीच प्रगती केली असून या प्रगती सोबतच शाळेत जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या १९४७ मधल्या या संख्येपासून २०१९ च्या १४ कोटी पर्यंत पोचली आहे असा निष्कर्ष युनीसेफ इंडीया या

संस्थेकडून देण्यात आला आहे. एवढे असूनही क्रीडाविषयक काही समस्या आजही कायम आहेत जसे – इमारत, मैदान आणि इतर सुविधांचा अभाव तसेच शासनाद्वारे पारीत झालेल्या योजनांचे व्यवस्थित कार्यान्वयन न होणे या आणि इतर समस्या प्रामुख्याने लक्ष आकर्षित करणाऱ्या आहेत. खेळांचा विद्यार्थ्यांवर शारीरिक व मानसिक दृष्टीने होणारा सकारात्मक परिणाम बघता, प्रत्येक प्राथमिक शाळेत क्रीडा सुविधा असणे आवश्यक असल्याचे लक्षात येते. त्या अनुषंगाने प्रत्येक प्राथमिक शाळांमध्ये आवश्यक क्रीडा साहित्य, क्रीडा मैदाने, क्रीडा प्रशिक्षक इत्यादींची सुविधा उपलब्ध असणे गरजेचे आहे. या हेतूने प्रस्तुत संशोधनकार्य करण्यात आले आहे.

२.० संशोधन पद्धती

संशोधन कार्यासाठी निर्दोष माहिती मिळण्यासाठी व संशोधनाची उद्देशपुर्ती होण्यासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला. प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश व हेतू या पद्धतीच्या व्यतीरिक्त दुसऱ्या कोणत्या पद्धतीने साध्य होऊ शकत नाही. यासाठी संशोधनकर्त्याने या पद्धतीची निवड केली आहे. साहित्य गोळा करतांना प्रमाणिकृत प्रश्नावलींचा वापर करण्यात आला व त्याद्वारे अंकेक्षणाकरिता लागणारे तंत्राचा वापर करून विश्लेषण करण्यात आले.

२.१ संशोधनाचे कार्यक्षेत्र :

प्रस्तुत संशोधन करण्यासाठी संशोधन क्षेत्र म्हणून अध्ययन कर्त्याने विदर्भातील नागपूर जिल्ह्याची निवड केली.

२.२ अध्ययन विश्व :

प्रस्तुत अध्ययनात नागपूर जिल्हयातील (शहरी व ग्रामीण विभागातील) वरीष्ठ प्राथमिक शाळेतील सर्व शारीरिक शिक्षकांचा अध्ययन विश्व म्हणून विचार करण्यात आला.

२.३ जनसंख्या, नमुना निवड व न्यादर्श

प्रस्तुत संशोधनामध्ये नागपूर जिल्हयातील वरीष्ठ प्राथमिक शाळेतील सर्व शिक्षक व खेळाडूंचा विचार जनसंख्येत करण्यात आला. संभाव्यता पद्धतीतील साधा यादृच्छिक नमुना या पद्धतीने नमुना निवडण्यात आला आहे. एकूण १२० शिक्षकांची माहिती संकलनासाठी न्यादर्श म्हणून निवड करण्यात आली.

२.४ संशोधन आराखडा

प्रस्तुत संशोधनात वर्णनात्मक संशोधन आराखडयाची निवड करण्यात आली आहे.

२.५ संशोधनाची साधने :

प्रस्तुत अध्ययनात माहिती संकलित करण्याकरिता प्रमाणीकृत पद्धतीचा व प्रश्नावलीचा उपयोग करण्यात आला. अध्ययनाच्या उद्दिष्टांना अनुसरून व वापर करून प्रश्नावली तयार करण्यात आली. तथ्य संकलनासाठी नागपूर जिल्हयातील वरीष्ठ प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांकडून शालेय क्रीडा वातावरण या अभ्यासासाठी प्रश्नावली तयार करण्यात आली. तसेच सर्वेक्षण माध्यमाने माहिती गोळा केल्या गेली.

२.६ सांख्यिकीय विश्लेषण

प्रस्तुत संशोधनकार्यात प्राप्त झालेल्या माहितीवरून वारंवारता (Frequency) व बहुलक (Mode) काढण्यात आले व माहितीच्या विश्लेषणाकरीता Chi-Square* test चा वापर करण्यात आला. Significance Level 0.05 निर्धारित ठेवण्यात आली.

३.० सांख्यिकीय विश्लेषण आणि अर्थविवेचन

३.१ खेळात आवड निर्माण होण्यासाठी शाळेत विशिष्ट योजना

सारणी क्रमांक १: विद्यार्थ्यांची विविध खेळात आवड निर्माण होण्यासाठी शाळेत विशिष्ट योजना राबविण्यासंबंधी वरिष्ठ प्राथमिक शाळेतील शारीरिक शिक्षकांच्या प्रतिक्रिया

प्रतिक्रिया	संख्या	टक्केवारी
होय	१४६	९७.३
नाही	—	—
माहित नाही	४	२.७
एकूण	१५०	१००.०

वरील सारणी क्रमांक १. मध्ये विद्यार्थ्यांची विविध खेळात आवड निर्माण होण्यासाठी शाळेत

विशिष्ट योजना राबविण्यासंबंधी नागपूर जिल्ह्यातील वरिष्ठ प्राथमिक शाळेतील शारीरिक शिक्षकांच्या प्रतिक्रिया दर्शविण्यात आल्या आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार ९७.३ टक्के शाळेत विद्यार्थ्यांची विविध खेळात आवड निर्माण होण्यासाठी विशिष्ट योजना राबविण्यात येत असून २.७ टक्के शाळेत विद्यार्थ्यांची विविध खेळात आवड निर्माण होण्यासाठी विशिष्ट योजना राबविण्यात येत नाही.

३.२ विविध खेळासंदर्भात नियमितरीत्या स्पर्धात्मक उपक्रम राबविणे
सारणी क्रमांक २: विविध खेळा संदर्भात नियमितरीत्या स्पर्धात्मक उपक्रम राबविण्यात येण्यासंबंधी वरिष्ठ प्राथमिक शाळेतील शारीरिक शिक्षकांच्या प्रतिक्रिया

प्रतिक्रिया	संख्या	टक्केवारी
होय	१४४	९६.०
नाही	६	४.०
एकूण	१५०	१००.०

वरील सारणी क्रमांक २ मध्ये विविध खेळा संदर्भात नियमितरीत्या स्पर्धात्मक उपक्रम राबविण्यात येण्यासंबंधी वरिष्ठ प्राथमिक शाळेतील शारीरिक शिक्षकांच्या प्रतिक्रिया दर्शविण्यात आल्या आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार ९६.० टक्के शाळेत विविध खेळा संदर्भात नियमितरीत्या स्पर्धात्मक उपक्रम राबविण्यात येत असून ४.० टक्के शाळेत विविध खेळा संदर्भात नियमितरीत्या स्पर्धात्मक उपक्रम राबविण्यात येत नाही.

३.३ शाळेचे स्वतःच्या मालकीचे खेळाचे मैदान असण्यासंबंधी
सारणी क्रमांक ३: शाळेचे स्वतःच्या मालकीचे खेळाचे मैदान असण्यासंबंधी

प्रतिक्रिया	संख्या	टक्केवारी
होय	११७	७८.०
नाही	३३	२२.०
एकूण	१५०	१००.०

वरील सारणी क्रमांक ३ मध्ये शाळेचे स्वतःच्या मालकीचे खेळाचे मैदान असण्यासंबंधी वरिष्ठ प्राथमिक शाळेतील शारीरिक शिक्षकांच्या प्रतिक्रिया दर्शविण्यात आल्या आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार ७८.० टक्के शाळेचे स्वतःच्या मालकीचे मैदान असून २२.०

टक्के शाळेचे स्वतःच्या मालकीचे मैदान नसल्याचे निदर्शनास आले.

३.४ शाळेत खेळाडूंच्या अनुपातानुसार क्रीडा सामुग्रीची उपलब्धता

सारणी क्रमांक ४: शाळेत खेळाडूंच्या अनुपातानुसार आवश्यक क्रीडा सामुग्रीची उपलब्धता

प्रतिक्रिया	संख्या	टक्केवारी
होय	९५	६३.३
नाही	३१	२०.६
माहित नाही	२४	१६.१
एकूण	१५०	१००.०

वरील सारणी क्रमांक ४ मध्ये शाळेत खेळाडूंच्या अनुपातानुसार आवश्यक क्रीडा सामुग्रीची उपलब्धता असण्यासंबंधी वरिष्ठ प्राथमिक शाळेतील शारीरिक शिक्षकांच्या प्रतिक्रिया दर्शविण्यात आल्या आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार ६३.३ टक्के शाळेत खेळाडूंच्या अनुपातानुसार आवश्यक क्रीडा सामुग्री उपलब्ध असून २०.६ टक्के शाळेत आवश्यक क्रीडा सामुग्री उपलब्ध नाही. तसेच १६.१ टक्के शारीरिक शिक्षक त्यांच्या शाळेत खेळाडूंच्या अनुपातानुसार आवश्यक क्रीडा सामुग्री उपलब्ध असण्यासंबंधी अनभिज्ञ असल्याचे आढळले.

३.५ आवश्यकतेनुसार क्रीडासाहित्य विद्यार्थ्यांना सराव करण्याकरिता देण्यात येते

सारणी क्रमांक ५: क्रीडासाहित्य आवश्यकतेनुसार विद्यार्थ्यांना शाळेच्या व्यतिरिक्त सराव करण्याकरिता देण्यात येण्यासंबंधी माहिती

प्रतिक्रिया	संख्या	टक्केवारी
होय	९५	६३.३
नाही	४०	२६.७
माहित नाही	१५	१०.०
एकूण	१५०	१००.०

वरील सारणी क्रमांक ४.२३ मध्ये क्रीडासाहित्य आवश्यकतेनुसार विद्यार्थ्यांना शाळेच्या व्यतिरिक्त सराव करण्याकरिता देण्यात येण्यासंबंधी वरिष्ठ प्राथमिक शाळेतील शारीरिक शिक्षकांच्या प्रतिक्रिया दर्शविण्यात आल्या आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार ६३.३ टक्के शाळेत क्रीडासाहित्य आवश्यकतेनुसार विद्यार्थ्यांना

शाळेच्या व्यतिरिक्त सराव करण्याकरिता देण्यात येत असून २६.७ टक्के शाळेत अशी सुविधा नाही. तसेच केवळ १०.० टक्के विद्यार्थी वरील बाबीसंबंधी अनभिज्ञ असल्याचे निदर्शनास आले.

३.६ खेळाडूंची नियमित वैद्यकीय तपासणी होण्यासंबंधी सारणी क्रमांक ६ : खेळाडूंची नियमित वैद्यकीय तपासणी होण्यासंबंधी शारीरिक शिक्षकांच्या प्रतिक्रिया

प्रतिक्रिया	संख्या	टक्केवारी
होय	१२४	८२.६
नाही	२६	१७.४
एकूण	१५०	१००.०

वरील सारणी क्रमांक ६ मध्ये खेळाडूंची नियमित वैद्यकीय तपासणी होण्यासंबंधी नागपूर जिल्ह्यातील वरिष्ठ प्राथमिक शाळेतील शारीरिक शिक्षकांच्या प्रतिक्रिया दर्शविण्यात आल्या आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार ८२.६ टक्के शाळेत खेळाडूंची नियमित वैद्यकीय तपासणी होत असून केवळ १७.४ टक्के शाळेत खेळाडूंची नियमित वैद्यकीय तपासणी होत नसल्याचे आढळले.

४.० निष्कर्ष

४.१ विद्यार्थ्यांची विविध खेळात आवड निर्माण

- होण्यासाठी शाळेत विशिष्ट योजना राबविण्यासंबंधी
- प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की, नागपूर जिल्ह्यातील बहुतांश वरिष्ठ प्राथमिक शाळेत विद्यार्थ्यांची विविध खेळात आवड निर्माण होण्यासाठी विशिष्ट योजना राबविण्यात येतात.

४.२ विविध खेळा संदर्भात नियमितरीत्या स्पर्धात्मक उपक्रम राबविण्यात येण्यासंबंधी

- प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की, नागपूर जिल्ह्यातील बहुतांश वरिष्ठ प्राथमिक शाळेत विविध खेळा संदर्भात नियमितरीत्या स्पर्धात्मक उपक्रम राबविण्यात येतात.

४.३ शाळेचे स्वतःच्या मालकीचे खेळाचे मैदान असण्यासंबंधी

- प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की, नागपूर जिल्ह्यातील बहुतांश वरिष्ठ प्राथमिक शाळेचे स्वतःच्या मालकीचे खेळाचे मैदान आहे.

४.४ शाळेत खेळाडूंच्या अनुपातानुसार आवश्यक क्रीडा सामुग्रीची उपलब्धता

- प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की, नागपूर जिल्ह्यातील बहुतांश वरिष्ठ प्राथमिक शाळेत खेळाडूंच्या अनुपातानुसार आवश्यक क्रीडा सामुग्री उपलब्ध आहे.

४.५ आवश्यकतेनुसार विद्यार्थ्यांना शाळेच्या व्यतिरिक्त सराव करण्याकरिता क्रीडासाहित्य देण्याबाबत

- प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की, नागपूर जिल्ह्यातील बहुतांश वरिष्ठ प्राथमिक शाळेत क्रीडासाहित्य आवश्यकतेनुसार विद्यार्थ्यांना शाळेच्या व्यतिरिक्त सराव करण्याकरिता देण्यात येते.

४.६ खेळाडूंची नियमित वैद्यकीय तपासणी होण्यासंबंधी

- प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की, नागपूर जिल्ह्यातील बहुतांश वरिष्ठ प्राथमिक शाळेत खेळाडूंची नियमित वैद्यकीय तपासणी होते.

५.० संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) घाटोळे. रा.ना., समाजशास्त्रीय संशोधन तत्व व पध्दती, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती २००९-१०.पृ.क्र. १ ते २३.
- २) बोधनकर सु., अलोनी वि., सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००३:१४७.
- ३) बोरकर श्री.गुरुदास म., "शालेय स्तरावर शारीरिक शिक्षणाची गरज आणि त्याबाबत होणारी उपेक्षा ; एक सर्वेक्षणात्मक अभ्यास", लघुशोध प्रबंध, नागपूर विद्यापीठ, पृ.६२-६३, (१९६६)
- ४) कुंडले म.बा., कुळकर्णी दामोदर दिनकर, 'शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक मानसशास्त्र' प्रकाशक - महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळासाठी, श्री विद्या प्रकाशन २५०, शनिवार पेठ, अष्टपूजा रस्ता पुणे ३०, पृ.क्र. २८-२९.
- ५) भांडारकर पु.ल., सामाजिक संशोधन पद्धती, महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथ निर्मिती मंडळ, विद्या बुक्स, औरंगाबाद, १९७६:१४७.
- ६) वाखारकर प्रा. दि. गो. , "शारीरिक शिक्षणाची तत्वे व मनोरंजन" पार्वती प्रकाशन संस्था पुणे पृ ७-९.

